

УДК 37.011.33(045)

ВИХОВАННЯ ЦІННІСНИХ СТАВЛЕНЬ: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Голос Г. А.

golos.anna@gmail.com

Київський національний лінгвістичний університет

Дата надходження 17.10.2017. Рекомендовано до друку 1.11.2017.

Анотація. У статті автор розглядає публікації, присвячені вихованню ціннісних ставлень в Україні від 90-х років ХХ ст. дотепер. Історично зміст виховання в Україні супроводжувався численними змінами його головних складників – цінностей: від ізольованого уявлення його окремих частин, ідеологічного спотворення і цілісної системи сучасного виховання. З'ясовано, що внаслідок розпаду тоталітарної системи на початку 90-х років інтерес педагогів був викликаний аксіосферою людини. Відтоді кожне наступне десятиліття відзначалося конкретним розвитком змісту національного виховання в Україні, яке автор поділила на три етапи. Перший період (пошуковий) зумовлений інтересом педагогів до генезису українського виховного ідеалу. Другий період (концептуальний) пов'язаний із створенням національної програми виховання; поняття “виховання ціннісних ставлень” у цей період термінологізується. Третій період (імплементацийний) пов'язаний із впровадженням нововведень у навчально-виховну роботу шкіл натеper. У статті автор також актуалізує потребу у вивченні змісту і досвіду ефективних практик організації виховання у країнах зарубіжжя.

Ключові слова: виховання, зміст виховання, ціннісні ставлення.

Голос А. А. Киевский национальный лингвистический университет

Воспитание ценностных отношений: анализ публикаций

Аннотация. В статье автор рассматривает публикации, посвященные воспитанию ценностных отношений в Украине с 90-х годов ХХ в. и до нынешнего времени. Исторически содержание воспитания в Украине сопровождалось существенными изменениями его главных составляющих – ценностей: от изолированного представления его отдельных частей, идеологического искажения и целостной системы современного воспитания. После распада тоталитарной системы в начале 90-х годов интерес педагогов к аксиосфере возобновился. Каждое последующее десятилетие было обозначено конкретным развитием содержания национального воспитания, в котором автор выделяет три периода. Первый период (поисковый) обусловлен интересом педагогов к генезису украинского воспитательного идеала. Второй период (концептуальный) связан с созданием национальной программы воспитания; понятие “воспитание ценностных отношений” в этот период закрепляется. Третий период (внедрение) реализация нововведений в учебно-воспитательную работу школ на данный момент. В статье автор обосновывает необходимость в изучении содержания воспитания, а также эффективных практик организации воспитания в странах зарубежья.

Ключевые слова: воспитание, содержание воспитания, ценностные отношения.

Golos G.A. Kyiv National Linguistic University

Value education: publications overview

Abstract. The author reviews the publications, devoted to value education in Ukraine since the 90-s to the present. It is stated that through the course of history the contents of value education in Ukraine was accompanied by numerous changes, namely, its ultimate components – values. At a certain times the contents underwent sufficient changes: from the isolated vision of its individual parts, ideological distortion to the holistic vision of modern value education now. The author suggests that due to collapse of totalitarian system and atheism in the beginning of 90-s, educators' interest was addressed to axiosphere. From that time on, each subsequent decade was marked by a certain methodological fundamentals of the contents of value education in Ukraine, which the author divided into three periods. Thus, in the first period (searching period), educators' interest was determined by the genesis of the Ukrainian education ideal. The second (conceptual) period relates to

the development of national value education program; it is when the notion of “values-via-attitudes education” in Ukrainian pedagogy was fixed in terminology. Finally, the third period (implementation) – which goes on currently, deals with educational novities implementation in school practice. The author also updates the need for cross-cultural study, namely effective practices/contents of value education abroad.

Key words: value education, the contents of value education, values and attitudes.

Постановка проблеми. Переосмислення ролі людських взаємин та виваження розмаїття концептуальних підходів до вивчення особистості, що розглядалися дослідниками і вченими впродовж минулого століття, дали змогу окреслити головний напрям розвитку сучасної системи виховання у світі – виховання на цінностях: національних і загальнолюдських. Це не може залишатися поза увагою й українського суспільства, освітня реформа в якому збіглась з непростими політичними та соціально-економічними змінами всередині країни. Вступаючи у третє тисячоліття із розчаруваннями і втратами [5, с. 5], у новій генерації пересічні громадяни бачать надію на відродження духовно міцної, модерної країни, в якій житиметься по-справжньому добре і комфортно. На це, звичайно, потрібен час і солідарне бажання громади. Логічно, що серед завдань нової української школи – виховання у підростаючого покоління ціннісних ставлень до стрижневих аспектів життя як чинника їхньої соціальної зрілості. Ціннісне ставлення проявляється в емоційній реакції, уподобаннях і антипатіях, діях і вчинках. Це наповненість людини такими чеснотами і якостями, як чесність і скромність, відповідність слів учинкам і сумління, піклування та альтруїзм, відповідальність і готовність протистояти несправедливості, без яких жодне громадянське суспільство не здатне розвиватися.

Історично “цінність”, “чесноти” як імперативні категорії у змісті виховання в усіх педагогічних системах інтерпретувалися по-різному, що докладно засвідчено, зокрема, працями вітчизняних педагогів у контексті національного виховання (О. Вишневецький, С. Гончаренко, М. Стельмахович, П. Щербань, О. Сухомлинська, В. Молодиченко, В. Огнев’юк, М. Ткачук). В одній з останніх робіт з цієї проблеми М. Ткачук [6, с. 29–45] аналізує трансформацію змісту національного виховання в педагогічній думці України крізь призму основних виховних цінностей кожного етапу, які авторка поділила на чотири періоди:

Перший період (друга половина ХІХ – початок 1916) – нагромадження теоретичних засад обґрунтування змісту національного виховання. Цінності, довкола яких будується бачення змісту, – християнська духовність, любов до землі, традицій свого народу.

Другий період (1917 – 20-і роки ХХ ст.) – зміст виховання обумовлюється необхідністю формування гармонійно і всебічно розвиненої особистості, патріота України, людини працелюбної, соціально зрілої, високоморальної, розумово розвиненої, фізично загартованої, з естетичною свідомістю, здатної сприймати, відчувати, оцінювати і вносити красу в навколишній світ. Головні цінності, закладені у зміст: національна ідея, духовність, українська соборність і самопошана.

Третій період (30-і роки – перша половина 80-х років ХХ ст.) – формування змісту виховання ґрунтується на засадах марксистсько-ленінської філософії (Кодекс будівника комунізму); зміст виховання визначався як сукупність напрямів виховання – морального, фізичного, естетичного, трудового, розумового.

Четвертий період (від другої половини 80-х років ХХ ст. – до сьогодні) – зміст виховання розглядається крізь призму осмислення педагогічної спадщини на нових методологічних засадах. Головний напрям: система цінностей і якостей особистості, що розвиваються і виявляються через власне ставлення.

Подане вище свідчить про помітні зміни у змісті національного виховання в Україні, що відбулися трохи більше ніж за півстоліття: від розрізнених уявлень його окремих складників, ідеологічного спотворення і до цілісного бачення сучасного українського виховання із визначеним змістом. Можна лише уявити, скільки зусиль і праці доклала б українська просвіта вже у третій

період, якби не більшовицько-комуністична ідеологія, що завдала шкоди усій традиційній системі цінностей українського народу та вихованню моралі зокрема, зміст якого зводився до формування “правил поведінки” [1, с. 18]. За таких обставин позитивним на сторінках історії залишається те, що без жодних перспектив на рідній землі українські традиції, попри обмежений спосіб, все ж дістали свій розвиток – у діаспорі: у 20-30-і роки ХХ ст. в умовах європейської еміграції українців, а після другої світової війни – в США, Канаді, Аргентині та інших поселеннях українців [3, с. 106].

Мета цієї статті – простежити оформлення проблеми виховання ціннісних ставлень в останній четвертий період, за М. Ткачук, – від початку 90-х років ХХ ст. – до сьогодні, коли із здобуттям незалежності інтерес вітчизняних просвітян до здобутків української педагогіки (Б. Грінченка, С. Русової, Я. Чепіги, В. Дурдуківського, Г. Ващенко, І. Огієнка, С. Сірополка та ін.) і забороненої за тоталітаризму теми – аксіосфери людини відновився.

Джерельна база початку 90-х років ХХ ст. показує, що центральне поняття нашого дослідження – ціннісне ставлення – стало об’єктом активних наукових пошуків у вітчизняній психолого-педагогічній думці як серія досліджень, розпочатих американськими (К. Роджерс, Г. Олпорт, А. Маслоу та ін.), європейськими (Ф. Дальто, Д. Віннікот), радянськими психологами (О. Лазурський, Л. Виготський, Б. Ананьєв, В. М’ясищев, О. Леонт’єв, О. Запорожець, Л. Божович та ін.) і педагогами (йшлося вище). У поняття “ціннісні ставлення” дослідники 90-х років вкладають значення шанобливе, відповідальне, дбайливе, емоційно-позитивне, а також вживають як синонім до “ціннісних орієнтацій” і “ціннісних установок” (М. Левківський, О. Научитель, А. Колесник, Ю. Приходько, В. Киричок, Л. Сологуб, Н. Фролова, І. Бех, Г. Жирська, О. Турянська, Л. Безруков). У дисертаціях згаданих вище авторів було розкрито низку завдань, зокрема: обґрунтовано зв’язок між категоріями “цінність” і “ставлення” (орієнтації, установки), описано специфіку формування ціннісний ставлень у дітей, головним чином, дошкільного і молодшого шкільного віку; доведено, що формування ставлення смислу і значущості обумовлено як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками; окреслено передумови, від яких залежить ефективність цього процесу. Так, до позитивних умов дослідники відносять: підпорядкування навчально-виховного процесу меті особистісного розвитку дітей і підлітків; реалізація принципу емоційності, що активізує позитивні почуття і пізнавальну діяльність підростаючого покоління; розвиток рефлексії у школярів. Доведено, що серед передумов, які негативно впливають на виховання ціннісних ставлень у дітей, є: негативний соціально-економічний чинник, фрагментарність виховного впливу, догматичний стиль у взаєминах дорослий – дитина.

На погляд дисертантів, з роботами яких ми мали змогу ознайомитись і точку зору яких ми поділяємо, одне з перших і найповніших визначень поняття “ціннісні ставлення” у його натеper оформленому вигляді у науковій літературі 90-х років належить М. Кагану. Вчений розгорнуто осмислив цю категорію у світлі філософії, соціології, антропології, психології, характеризуючи її зміст і форму; дав визначення вихованню, сутність якого – перетворення цінностей соціуму у цінності особистості [2, с. 6].

Із початком 2000-х років відновлюється науковий інтерес до генезису виховного ідеалу, з’являються фундаментальні напрацювання, в яких автори апелюють до питання аутентичної педагогіки і виховання, що відповідає вдачі української дитини і має здійснюватися в гармонії національних і загальнолюдських цінностей (М. Стельмахович, О. Сухомлинська, П. Щербань, В. Огнев’юк). Гуманістичне виховання в інтерпретації психології висвітлюють у цей час М. Боришевський, Г. Балл, О. Кононко, В. Рибалка.

Безумовно, до новаторських проєктів на той час, в яких автори осмислюють зміст виховання як систему, слід віднести український ідеал і Кодекс цінностей сучасного українського виховання і розвитку О. Вишневського (Україна), “Національну програму виховання дітей та учнівської

молоді”, створену колективом науковців під керівництвом І. Беха, Програму виховання школярів Н. Щуркової (Росія). Зміст виховання у згаданих роботах розглядається крізь призму інтеріоризованих цінностей і сформованих якостей зростаючого покоління, що виявляються у їхньому ставленні до таких аспектів життя, як суспільство, держава, люди, культура, природа, праця, сфера власного “Я”.

Фактично із переосмисленням українського виховного ідеалу, сформульованого Г. Ващенком, і появою “Національної програми” (2004) із докладно прописаною методологією і поняттєво-термінологічним апаратом, а згодом “Основних орієнтирів виховання учнів 1–11 класів” у педагогічному тезаурусі поняття “виховання ціннісних ставлень” закріплюється. У дисертаціях останнього десятиліття таке вживання домінує і використовується в означеному контексті, продовжуючи становити широке поле філософських міркувань. Так, з-поміж останніх дисертацій С. Сінкевич інтерпретує його як складне інтегральне утворення, що виражає особистісний смисл і синтезує три взаємозв'язані компоненти: пізнавальний, емоційно-вольовий і дієвий; О. Колонькова – як внутрішню готовність учнів до доцільної взаємодії з навколишнім світом, яка базується на усвідомленні цінності об'єктів для суспільства і кожної людини зокрема; С. Лупінович – як значення, яке людина вибірково надає тим чи іншим явищам; С. Світлична визначає “ціннісні ставлення” як складноструктуровану сукупність уявлень, переживань і позитивних оцінок, значущих для особистості власних якостей і досягнень, що зумовлюють стиль її поведінки й діяльності; у К. Магрламової ціннісні ставлення – внутрішня позиція, норми та ідеали поведінки, за умови особистісного усвідомлення цінностей, їх інтеріоризації в якості особистих життєвих принципів. Тобто бачимо, наскільки розлогими залишаються думки дослідників про цей феномен.

Вивчення дисертацій авторів періоду 2010 – дотепер дає привід стверджувати про оновлене бачення педагогів організації виховного процесу в школі, пов'язане із імплементацією освітніх нововведень, особливо у період 2013 – 2017 років, що збігся із радикальними перетвореннями у житті українців і, зокрема, запровадженням Концепції нової української школи. Водночас значна частина науковців у згаданий період розглядає проблему виховання під кутом окремого аспекту життя як, наприклад, ставлення до мови (С. Сінкевич, М. Салтикова), природи (О. Колонькова, В. Маршицька, Т. Юркова, О. Барліт, К. Магрламова, О. Король, І. Кушакова), праці (В. Бурдун, Л. Кравченко, А. Данієлян), навчання (С. Лупінович), здоров'я (Т. Андрющенко, О. Гаснікова, М. Марценюк, Н. Козак, Д. Щелкунов), рідного краю (В. Лаппо, К. Шевчук, Г. Русин), до себе (С. Світлична, Л. Лохвицька); материнства (О. Бутенко, О. Петренко, Н. Рудова), спорту (О. Смакула, О. Потужній, Н. Корж), родини (В. Страшний), життя (І. Назаренко), людей (А. Карнаухова, О. Третяк), книги (Х. Барна). Це доводять і дисертації близької тематики: так, дисертація Л. Іваненко присвячена проблемі милосердя (2016, Суми), С. Рижкової – концепту виховання любові до людини у підлітків (2013, Луганськ); А. Чехурський вивчав зарубіжний досвід естетизації навчально-виховного середовища у подоланні депривації дітей (2016, Житомир).

Не зменшуючи значущість робіт, на наш погляд, таке “вичленовування” науковцями об'єкта виховання (природи, навчання, здоров'я та ін.), з одного боку, деталізує пропоновану автором модель і педагогічну технологію, а з іншого – суперечить логіці цілісності виховного процесу, в якому всі компоненти взаємопов'язані у відповідній системі. Ідентичне зазначила у своїй докторській дисертації І. Бабурова (2009, Росія), висловлюючи потребу у дослідженнях, де виховання розглядалося б як система. Сама науковець розглядає виховання системи ціннісних ставлень як процес взаємодії суб'єктів освітнього процесу, в ході якого педагог сприяє вихованцю у становленні індивідуальних, вибіркових і усвідомлених зв'язків з дійсністю, сприяє усвідомленню цінності (антицінності) різних об'єктів дійсності, допомагає виробленню системи ціннісних ставлень до найважливіших об'єктів світу.

Прикметно, що доробок теоретиків стосовно системного підходу у вихованні, про потребу в якому говорила свого часу І. Бабурова і про який ми згадали вище, вже представлено у різних педагогічних системах, зокрема у форматі національних програм виховання. Що говорить про спільні характерні тенденції в освіті, зумовлені чинником глобалізації та введенням стандартів якості освіти.

Ознайомлення із новими надходженнями у книжковому фонді національної бібліотеки ім. Вернадського також засвідчує наукову популярність ціннісної проблематики. Це і навчально-пізнавальні книги, методичні посібники, рекомендації, авторські тренінги щодо формування ціннісних ставлень у школярів різного віку (“Компас у світ ціннісних орієнтацій дошкільника”, “Родзинки виховання”, “Окрилені Україною”, “З Україною у серці”, “Уроки виховання характеру”). Надзвичайно прогресивними сьогодні, на наш погляд, є бачення проблем виховання, висвітлені у публікаціях бл. Л. Гузара, Г. Пагутяк, Б. Поломошнова, Д. Зіцера, Ю. Гіппенрейтер, І. Млодик, К. Фопеля, Т. Лікони, К. Райена, М. Пайка, на педагогічних конференціях на TED.com. З-поміж цих авторів дозволимо собі виділити проф. Т. Лікону (США), педагогічні ідеї якого покладено у національну програму виховання характеру дітей і молоді США. Щоб сьогодні виховання як процес інтелектуального, соціального, емоційного, естетичного, духовно-морального розвитку було дієвим, доводить Т. Лікона, однієї інформації недостатньо. Для цього усі психологічні рівні (знаю, відчуваю, роблю) мають бути задіяні, а тому сучасне виховання має стати процесом спонукання, що складається із міркування, рефлексії, питань, емоцій, дій, піклування і досвіду. Виховувати – означає розвивати раціональне критичне мислення у дітей і молоді, виховувати емоції, розвивати уяву, зміцнювати волю і загартовувати характер [7]. Це дуже співзвучно з ідеями Я. Корчака, який говорив, що дитину слід готувати до реального, а не уявного життя, виховуючи у ній не тільки здатність цінувати і поважати правду, а й прищеплюючи вміння розпізнавати брехню; не тільки погоджуватися, але й заперечувати, не тільки слухатися, а й бунтувати [4, с. 98].

З огляду на інновації в освіті і впровадження їх у школі, теоретично і методично повчальним сьогодні може стати крос-культурний досвід організації виховання у школі. Це дасть змогу оцінити і критично підійти до власних усталених педагогічних традицій, проблем, тенденцій виховання сучасних дітей. Наразі такі напрацювання є численними (дисертація О. Бажановської порушує проблему загальнолюдських цінностей у контексті громадянського виховання учнів середньої школи у Франції; О. Матвієнко досліджувала виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції, дисертація Л. Калашник висвітлює проблему сирітства у КНР; монографія С. Білецької присвячена дитиноцентрованої педагогіці в США та Японії; дисертації А. Троцько і С. Олішкевич – питанню виховання підлітків у школах США; монографія М. Василик висвітлює питання національного виховання молоді в українській діаспорі Канади і США). Особливий інтерес привертає своєю без перебільшення унікальністю дитиноцентрована педагогіка Японії, яка належним чином оцінена представниками різних народів. На відміну від багатьох країн світу, японське родинно-громадсько-шкільне виховання є наскрізним, адекватно організованим. У повсякденне життя школярів органічно входять історичні маркери, створені впродовж поколінь, оригінальна філософія, мистецтво і поезія, природа і традиції, моральний гарт характеру і праця – все те вагоме, що споріднює і впливає на світосприйняття і громадянську позицію кожного японця. Не випадково, що розвідок “по-японськи”, які до недавнього часу були представлені переважно американськими і російськими дослідниками, в Україні значно побільшало. Серед дослідників японської педагогічної спадщини в Україні є О. Михайличенко (освіта і виховання в Японії і Китаї), О. Білик (естетичне виховання учнів початкової школи в Японії), Л. Царьова (педагогічні традиції формування естетичної культури особистості в сучасній шкільній освіті Китаю і Японії), Т. Сverdлова (теоретичні засади процесу гуманізації освіти в Японії),

І. Біла (досвід становлення талантів), Н. Зброєва (вплив культурних традицій на виховання дітей в японських сім'ях), О. Свистак-Яроцька (екологічна освіта учнів початкової та молодшої середньої школи Японії). Описово-оглядовий матеріал також представлено у публікаціях С. Томашевської-Прядун (духовно-моральний аспект виховання у сім'ї і дошкільних закладах Японії), Л. Тарабасової (гуманістичні тенденції дошкільної освіти в Японії), Н. Федчишин (гербартианство в Японії), публікаціях Т. Кучай (порівняльний аналіз навчання молоді в Японії та Україні).

Як бачимо, згадані вище автори розглядали різні аспекти виховання дітей у Японії, однак у контексті крос-культурного аналізу зміст виховання і досвід організації виховного процесу як системи найбільш складного вікового періоду – підлітків, висвітлено в українських напрацюваннях мінімально.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, аналіз джерельної бази дає підстави для таких висновків:

- історіографія питання еволюції змісту виховання в Україні доводить, що головною причиною такого пізнього порівняно із західним, входження ціннісного компонента до українського загальнонаукового вжитку стало навмисне замовчування його сутності і спотворення командно-адміністративною системою. Йдеться не тільки про зарубіжну спадщину, а й набутий попередніми поколіннями український досвід освітньо-педагогічних традицій;

- від початку 90-х років ХХ ст. еволюцію змісту національного виховання за оформленням його складників умовно можна поділити на три періоди:

1990 – 1999 (пошуковий) – період відновлення інтересу науковців до аксіосфери людини, генезису українського виховного ідеалу;

2000 – 2009 (концептуальний) – прийняття національної програми виховання, у якій зміст – науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства, держави, людей, самої себе, праці, природи, мистецтва; власне, у цей період поняття “виховання ціннісних ставлень” термінологізується;

2010 – дотепер (імплементаційний) – період впровадження нововведень у навчально-виховну роботу шкіл, зокрема концепції нової української школи і Закону “Про освіту” (від 05.09.2017); період формування національної системи українського виховання.

- на основі аналізу дисертацій встановлено, що лівова частка сучасних вітчизняних дослідників має тенденцію “звужувати” цю проблему, обмежуючись конкретним аспектом життя чи якістю характеру, що, таким чином, суперечить логіці виховного процесу як системи;

- Національна програма виховання як стратегічний і нормативний документ на сьогодні в Україні є найбільш докладно розробленою концепцією виховання із чітко розробленою методологією, тезаурусом, і тлумаченням змістових складників, що, тим не менше, не відкидає можливості пошуку нових аксіологічних засад сучасного українського виховання;

- враховуючи чинник глобалізації, педагогічне відстеження “іззовні” залишається актуальним. З-поміж багатьох країн виховання в Японії становить предмет наукового інтересу своїми освітньо-педагогічними традиціями, злагодженим, наскрізним родинно-громадсько-шкільним вихованням дітей та учнівської молоді;

- перспективу для подальших досліджень становить аналіз ціннісних впливів на зростаюче покоління, відстеження практики виховання у новій українській школі і у країнах зарубіжжя; вивчення і висвітлення змісту виховання, практики організації виховної роботи на різних рівнях освіти в Японії, проблем дітей та учнівської молоді з метою їх крос-культурного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневецький О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посіб. / О. І. Вишневецький. – [3-тє вид, доопрац. і доп.]. – К. : Знання, 2008. – 566 с.

2. Каган М. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.
3. Коновець О. Український ідеал: історичні нариси. Діалоги / О. Ф. Коновець. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2003. – 195 с.
4. Корчак Я. Як любити дитину / Януш Корчак; [пер. з пол. Олени Замойської]. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 206 с. Пер. изд.: *Jak kochaż dziecko. Dziecko w rodzinie* / Janusz Korczak. – Warszawa; Kraków, 1929.
5. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк. – К.: Знання України, 2003. – 450 с.
6. Ткачук М. Зміст національного виховання в педагогічній думці України другої половини ХІХ – початку ХХ століття: монографія / М. М. Ткачук. – Умань: Сочінський М. М. [вид.], 2016. – 227 с.
7. Lickona T. Character education. Chapter 13. Retrieved from Character Education Partnership by permission. URL: <https://characters.org>

REFERENCES

1. Vishnevsky O. I. Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainiskoi pedagogiky / O. I. Vishnevsky. – K.: Znannia, 2008. – 566 p.
2. Kagan M. Filosofskaya teoriia tsennosti / M. S. Kagan. – St. Petersburg.: Petropolis, 1997. – 205 p.
3. Konovets O. Ukrainskyi ideal: istorychni narisy / O. F. Konovets. – K.: Prosvita, 2003. – 195 p.
4. Korczak J. Jak l'ubyty dytynu/ Janusz. – Kharkiv: Klub simeinoho dozvillya, 2016. – 206 p.
5. Ognev'yuk V.O. Osvida v systemi tsinnosti staloho liudskoho rozvytky / V.O.Ognevyuk. – K.: Znannia Ukrainy, 2003. – 450 p.
6. Tkachuk M. Zmist natsionalnoho vyhovannia v pedagogichniy dumtsi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: monograph/ M. M. Tkachuk. – Uman': M. Sochinsky, 2016. – 227 p.
7. Lickona T. Character Education. Character education. Chapter 13. Retrieved from Character Education Partnership by permission. URL: <https://characters.org>